

сти Украины в Закарпатской области и газет в 1946 году, в которых подробно описываются события открытых судебных процессов.

Ключевые слова: НКВД, "враги народа", Закарпатье, Автономный земледельческий союз, Русская национально-автономная партия.

Sergiy Gordiychuk

JUDICATURE PROCESS OF "NATION ENEMIES" IN TRANSCARPATHIA IN 1944-1946 YEARS

This article analyzes the activities of the Soviet government in Transcarpathia against politicians who defended the interests of his land before reunification with the Soviet Transcarpathia Ukraine, during the Czechoslovak Republic and during the Hungarian occupation of land. This paper is based on archival materials of the Security Service of Ukraine in the Carpathian region and the newspaper in 1946, which described in detail the events of open trials.

Key words: NKVD, "nation enemies", Transcarpathia, Autonomous Agricultural Union, Russian national-autonomous party.

УДК 94(477)

Іван Зуляк

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІІ УПРАВЛІННЯ НКДБ УРСР В 1946 Р.

У статті йдеться про агентурно-оперативну діяльність ІІ управління НКДБ УРСР в січні 1946 р. Автором охарактеризовано основні напрямки його роботи, пов'язані з боротьбою із римо-католицьким і греко-католицьким духовенством, протестантизмом. Досліджено механізм обласних управлінь НКДБ з розширення агентурної мережі серед духовенства.

Ключові слова: НКДБ УРСР, ІІ управління, агентурно-оперативна діяльність, агентура.

Актуальність досліджуваної проблеми, поза будь-яким сумнівом, є надзвичайно важливою і необхідною для осмислення складних соціальних і релігійних процесів, що відбувалися упродовж січня 1946 р. в УРСР і пов'язані з функціонування важливого органу радянської репресивної системи – Народного комісаріату державної безпеки (далі – НКДБ), який відіграв визначальну роль у повоєнний час у боротьбі із римо-католицьким, греко-католицьким духовенством і протестантизмом.

Наукова новизна досліджуваної проблеми ґрунтується на тому, що автором публікації використано архівні матеріали, які аналізуються і вводяться до наукового обігу чи не вперше; вивчені справи дають змогу оцінити тотальний вплив насильницьких дій НКДБ УРСР як на Церкву, так і на широкий загал в окреслений період.

Мета статті – дослідити агентурно-оперативну діяльність ІІ управління НКДБ УРСР в січні 1946 р.

Об'єкт дослідження – суспільно-політичні, національно-культурні та релігійні процеси, що відбувалися в УРСР у зазначений період.

Предмет дослідження – аналіз участі ІІ управління НКДБ УРСР у боротьбі із римо-католицьким, греко-католицьким духовенством, протестантизмом.

Основні завдання наукової публікації обумовлені аналізом секретних документів НКДБ УРСР та його управлінь в областях, характеристикою механізму дій влади щодо вербування агентів.

Хронологічні рамки статті охоплюють діяльність органів держбезпеки УРСР в січні 1946 р., як час форсованої підготовки до проведення Львівського собору.

Обмежений обсяг цієї статті не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблематики, однак автор статті вважав за необхідне зосередити увагу саме на зазначеній проблематиці, дослідити механізм дій НКДБ УРСР у боротьбі із римо-католицьким, греко-католицьким духовенством і протестантизмом.

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали Галузевого державного архіву Служби Безпеки України [1], документи радянських органів державної безпеки [2] та інші матеріали [3].

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано науковцями. Важливою у розширенні документальної бази радянської репресивно-каральної системи служить дослідження І.Біласа [4],

Д.Веденєєва [5, с. 162–173; 6], Д.Веденєєва і О.Лисенка [7, с. 104–126], П.Гуцала [8, с. 26–33] та інших науковців.

Аналізуючи історіографічні праці й джерельну базу наукової проблематики, приходимо до логічного висновку про те, що досліджувана тематика на сьогодні ще не стала об'єктом комплексного вивчення науковцями.

НКДБ – орган державної безпеки, утворений 12 березня 1941 р. Його структура та завдання визначалися відповідно до структури та союзного НКДБ. До відання НКДБ УРСР належали: ведення розвідувальної роботи за кордоном, боротьба з "підривною, шпигунською, диверсійною та терористичною" діяльністю іноземних розвідок на теренах УРСР, оперативна розробка та ліквідація залишків "антирадянських партій і контрреволюційних формувань" серед різноманітних верств населення країни [3].

У лютому 1941 р. у складі НКДБ СРСР і республіканських органів державної безпеки створена нова контррозвідувальна структура – II управління. Під час Другої світової війни II управління здійснювало активні оперативні заходи проти розвідувально-підривної діяльності спецслужб нацистської Німеччини, її союзників та інших зарубіжних країн, проводило контррозвідувальну роботу в економіці, на особливо важливих об'єктах оборонного значення, розшукувало ворожу агентуру, зрадників, карателів й інших державних злочинців. У березні 1943 р. до його складу приєднано секретно-оперативний та економічний управління, відділ зовнішнього спостереження та інші підрозділи. У повоєнний час воно залишилося провідним підрозділом контррозвідувального захисту.

Із завершенням Другої світової війни, оперативні завдання II управління НКДБ УРСР змінюються і набувають іншого характеру, пов'язаного як зі зміною повоєнної ситуації, так і намаганням вищого радянського керівництва ліквідувати Греко-католицьку церкву через насильне її "приєднання" до Московського патріархату, обмежити вплив релігії на широкий загал.

Аналізуючи архівні матеріали, можна зробити висновок про те, що у грудні 1945 – на початку 1946 рр. основними напрямками II управління НКДБ УРСР були такі, як: агентурно-оперативна робота із виявлення нелегальних церковних структур; розширення агентурної мережі серед духовенства; ліквідація Греко-католицької церкви та її "воз'єднання" з Православною церквою; вербування агентури з числа так званих "церковників і сектантів".

Власне це той перелік основних завдань, які намагалися вирішити радянські органи держбезпеки у січня 1946 р., напередодні проведення Львівського собору, пов'язаного з ліквідацією Греко-католицької церкви, обмеженням впливу інших християнських напрямків за рахунок розширеної мережі агентури, намагання не лише їх контролювати, але й впливати на релігійну ситуацію.

У грудні 1945 р. агентурно-оперативна робота II управління НКДБ УРСР в основному скеровувалася на виявлення нелегальних "...церковно-монархічних і сектантських формувань підпільних церков і молитовних будинків" (переклад з російської автора) [1, арк. 66]. Зокрема, щодо Греко-католицької церкви проводилося виявлення і ліквідація оунівських і антирадянських елементів, німецької агентури і агентури Ватикану. Одночасно втілювалися у життя заходи щодо переходу греко-католицького духовенства на православ'я і проведення підготовки до так званого "общегалицького собора" представників церкви [1, арк. 66]. Окрім того, активізувалася робота серед духовенства Римо-католицької церкви з виявлення у її середовищі агентури німецьких розвідувальних служб.

Д.Веденєєв пише про те, що на визволених територіях оперативні заходи радянської спецслужби по "церковній лінії" скеровувалися на: розшук "організованого антирадянського підпілля" серед православного духовенства "патріаршій орієнтації" (тобто канонічної РПЦ); виявлення "націоналістичного підпілля" серед духовенства Української автокефальної православної церкви; розшук у релігійному середовищі осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами окупантів; придбання оперативних джерел серед "церковного й сектантського активу" для попередження виникнення нелояльних до влади нелегальних організацій [6].

Іншим напрямком діяльності НКДБ УРСР виступало розширення агентурної мережі серед духовенства. Згідно з оперативними даними, на 1 січня 1946 р. заведено 5 центральних агентурних справ (2 – церковники, 3 – сектанти); 233 справи, з них 47 – духовенство, 37 – церковники, 130 – сектанти усіх напрямків, 9 – римо-католики, 5 – греко-католики, 5 – клерикали; 1398 справ-формулярів; 428 облікових справ; 240 – попередні агентурні розробки; 66 осіб арештовано, з них 4 – духовенство, 12 – церковники, 14 – сектанти усіх напрямків, 10 – римо-католики, 26 – греко-католики [1, арк. 66 зв.].

Як свідчать статистичні дані, до так званих "церковників і сектантів" II управління НКДБ УРСР зараховувало й "клерикалів", тобто представників Церкви, тому доволі складно з'ясувати, кого вони

зараховували до "духовенства" та власне "церковників". Напевно, що на формування такої своєрідної соціальної структури Церкви, поданої органами радянської держбезпеки, вплинуло не глибоке знання її особливостей, рангів, складу тощо, а так звані "ідеологічні ярлички", нав'язані більшовицькими ідеологами.

Звичайно, що ліквідація, обмеження впливу і контроль за Церквою був неможливим без розширеної мережі надійної агентури, до якої управління НКДБ в областях УРСР в повоєнний період намагалися залучити в основному духовенство, яке у період німецької окупації проявляло лояльність до влади, негативно сприймало радянську систему, мало налагоджені зв'язки з оунівським підпіллям тощо.

Серед найвідоміших агентурних справ II управління НКДБ УРСР варто виділити так званий "Острів", пов'язаний із ліквідацією існуючого на території України антирадянського, церковно-монархічного підпілля іоаннітів [1, арк. 66 зв.].

Деякі дослідники вважають, що варто виокремлювати так зване "церковно-монархічне підпілля", представлене сектантською "Істинно-православною церквою" (далі – ІПЦ), для якої була властива крайня опозиційність як до радянської влади, так і до канонічної Російської православної церкви, а також конспіративні методи роботи. Загалом, згідно з даними спецслужб, в УРСР діяло не менш 21 нелегальних організацій ІПЦ із понад 500 учасниками. До червня 1945 р. органи НКДБ УРСР ліквідували 13 осередків ІПЦ (арештовано 178 їх учасників) у Києві, Сталінській, Ворошиловградській, Запорізькій та інших областях УРСР [6].

До "церковно-монархічне підпілля" відносять і так званих "стефанівців" або ж "підгорнівців", "суздальців", які діяли у низці областей, зокрема, на сході України, активно підтримували окупаційну німецьку владу. Лише у ході оперативної розробки "Фарисей", управління НКДБ в Сумській області арештувало 15 активістів, деякі з них були викриті як агенти гестапо, котрі використовувалися фашистами у антипартизанських заходах [6].

Д.Веденєєв пише про те, що у ході централізованої оперативної розробки "Архіпелаг" контррозвідники виявили розгалужене підпілля іоаннітів у Києві, Сталінській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (лише у цій області нараховувалося понад 200 adeptів секти) та інших областях, яке нараховувало до 30 осередків, в оперативну розробку взяли понад 250 учасників цієї секти, розпочалися арешти іоаннітів. Члени секти активно саботували роботу у промисловості та сільському господарстві, службу в армії, не визнавали чинного законодавства. Зокрема, арештований лідер "іоаннітів" у Ворошиловградській області Н.Сидоров видавав себе за царя Миколу II, під час окупації працював керівником контррозвідувального осередку СД [6].

У грудні 1946 р. на території Київської області арештовано найбільш відомих учасників підпільного руху [1, арк. 67]. Загалом арештовано чотирьох осіб, серед них: Грачова Якова Миколайовича, 1887 року народження, уродженця м. Пушкіно Ленінградської області, росіянина, безпартійного, з середньою освітою і Сікору Саву Уляновича, 1896 року народження, уродженця м. Біла Церква Київської області, українця, середняка селянина, малограмотного та інших осіб [1, арк. 67]. До речі, їх прізвища й імена не вказано не з етичних міркувань, а передусім, виходячи, можливо, з конспіративної інформації.

Під час арешту вказаних осіб, II управління НКДБ конфіскувало більше 50 примірників релігійно-монархічного змісту, частина з яких належала авторству Іоанна Кронштадського. Окрім того вилучено різні церковні речі. На слідстві Грачов Я.М. і Сікора С.У. визнали, що вони були прихильниками учення Іоанна Кронштадського, систематично поширювали серед місцевого населення його ідеї, проводили антирадянську пропаганду, скеровану на підлив заходів партій і радянського уряду [1, арк. 67]. Вони також проводили нелегальні зібрання іоаннітів, проповідували ідеї Іоанна Кронштадського. Слідчі органи II управління НКДБ намагалися з'ясувати зв'язки іоаннітів із Кубанським центром [1, арк. 67].

Черговою централізованою агентурною справою оперативної діяльності II управління НКДБ УРСР був "Завіт" [1, арк. 67 зв.]. Зокрема, у грудні 1945 р. управління НКДБ у Київській області частково в ході оперативних дій ліквідувало нелегальну групу єговістів, яка функціонувала у Христинівському районі. Агентура доносила, що вони вороже налаштовані проти радянської влади, систематично проводили зібрання, на яких читали заборонену літературу, яку поширювали серед широкого загалу. Найвідоміші члени секти – Кавун Ю.С. і Кавун С.Ф. – під час молитовних зібрань закликали вірян до саботажу і відмови вступати до колгоспу [1, арк. 67 зв.].

У ході арешту слідчі виявили антирадянську єговістську літературу, частково віддруковану друкарським і рукописним способом. Кавун С.Ф. заявляла слідчим, що вона вступила до секти ще у 1929 р., була послідовницею свого батька, арештованого за антирадянську діяльність у 1931 р. [1, арк. 67 зв.]. Окрім того, вона повідомляла органи дізнання, що свідомо проводила антирадянську діяльність, скеровану на дискредитацію радянської влади [1, арк. 68].

У той же час управління НКДБ у Львівській області розпочало оперативну розробку групи "свідків Єгови", до складу якої входило шість осіб. Серед них найактивніші Чемерис М.І. та Чомбар С.М. були заарештовані. Згідно з даними агентури, вони на зібраннях у різкій формі критикували радянську владу, виступали проти соціалістичного ладу, заперечували отримання радянських паспортів, реєстрацію у відповідних державних органах, саботували вибори до Верховної Ради УРСР й не приймали участі в них [1, арк. 68, 68 зв.].

З метою припинення антирадянської діяльності адвентистів сьомого дня, у грудні 1945 р. арештовано членів секти – Ткачука М.А. і Врубеля С.К. – управлінням НКДБ УРСР у Волинській області (централізована агентурна справа "Оракул") [1, арк. 68 зв.]. Слідство з'ясувало, що арештовані особи під час війни перебували на службі у сільській поліції і активно допомагали фашистам арештовувати радянських громадян, складали списки осіб для вивезення молоді на роботи до Німеччини [1, арк. 69]. Арештовані не заперечували, що вони проповідували кінець існуванню радянської влади, трактували Євангеліє у антирадянському дусі [1, арк. 69].

За цією агентурною справою проводилися оперативні заходи управлінням НКДБ УРСР у Полтавській області щодо адвентистів сьомого дня. Зокрема, під підозрою перебувало 12 осіб [1, арк. 69]. Аналогічні заходи проводило управління НКДБ УРСР у Херсонській області [1, арк. 69].

Ще одним напрямком діяльності II управління НКДБ УРСР була ліквідація Греко-католицької церкви та її "воз'єднання" з Православною церквою. Як свідчать архівні матеріали, на 1 січня 1946 р. органи держбезпеки "заагітували" 1149 представників духовенства [1, арк. 76 зв.], які погодилися перейти у православ'я, з них, 1 – вікарій, 76 – деканів, 892 – священики, 17 – дияконів, 160 – дяків, 3 – монахи [1, арк. 77].

II управління НКДБ УРСР боролось з тими духовними особами, які відкрито виступали проти радянської влади й проводили "підривну роботу" проти "воз'єднання" Греко-католицької і Православної церков. Згідно зі статистичними звітами, на 1 січня 1946 р. у середовищі греко-католицького духовенства і серед членів ОУН, арештовано 262 особи, з них 1 – митрополит, 4 – єпископи, 163 – священики, 11 – настоятелі монастирів, 6 – диякони, 9 – семінаристи, 23 – монахи, 20 – члени ОУН, пов'язані з Греко-католицькою церквою, 25 – мирян [1, арк. 77]. Із загальної кількості вказаних осіб, II управління НКДБ УРСР провело оперативний облік з метою "співпраці" з органами безпеки. До якої було залучено 388 осіб, з них 20 – агенти іноземних розвідок, 190 – члени ОУН, 178 – антирадянські елементи [1, арк. 77].

Найактивнішими із завербованих агентів із числа духовенства, "церковників і сектантів" був агент "Кунш", 1894 року народження, уродженець с. Сокуль Рожищенського району Волинської області, безпартійний, українець, освіта середня. Агентура доносила, що "Кунш" у період німецької окупації був священиком УАПЦ, підтримував зв'язок з ОУН і у храмі систематично виступав з антирадянськими зверненнями архієпископа Полікарпа Сікорського [1, арк. 77 зв.]. Під час допиту "Кунш" назвав прізвища антирадянськи налаштованих священиків, у зв'язку з чим управління НКДБ у Волинській області завело агентурну справу під кодовою назвою "Підпілля" [1, арк. 78].

Черговим агентом був "Вугляр", 1926 року народження, уродженець Ворошиловградської області, студент четвертого курсу гірничого технікуму. Слідство з'ясувало, що він під впливом своєї матері, став членом секти євангельських християн-баптистів, користувався авторитетом серед громади. Управління НКДБ УРСР у Ворошиловградській області скерувало "Вугляра" на виявлення керівного складу секти євангельських християн-баптистів у м. Красний Луч Ворошиловградської області [1, арк. 78].

Агент "Петрова", 1898 року народження, уродженка м. Полоцьк, до війни – учитель середньої школи, після війни – настоятель жіночого монастиря, завербована управлінням НКДБ УРСР у Житомирській області [1, арк. 78]. Вона свідчила про осіб, пов'язаних із агентурою СД. До речі, "Петрова" розповіла про антирадянськи налаштованого під час німецької окупації священика Юзенчука Е. О. [1, арк. 78].

Ще одним агентом, завербованим управлінням НКДБ УРСР у Волинській області, був агент "234", 1907 року народження, уродженець с. Кочкарівка Луцького району Волинської області, настоятель храму [1, арк. 78 зв.]. Органи держбезпеки вважали його членом так званої "націоналістичної церкви", який мав зв'язки з ОУН [1, арк. 79]. На слідстві агент "234" повідомив про те, що у 1926 р. він був секретарем "Просвіти" у м. Луцьку, де й розпочав свою націоналістичну діяльність [1, арк. 79]. З приходом на Волинь радянської влади балотувався у народні депутати СРСР у Княгининському виборчому окрузі, з 1940 р. виїхав до Польщі, де й проживав до 1942 р. Під час німецької окупації повернувся на Волинь, неодноразово виступав у храмі з антирадянськими проповідями, закликав до боротьби з радянською владою [1, арк. 79].

Отже, агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в січні 1946 р. свідчила про те, що органи держбезпеки розпочали планомірну і сплановану акцію, пов'язану як з проведенням

Львівського собору, так і поступовою ліквідацією Церкви загалом, намаганням через розширення агентурної мережі не лише її контролювати, але й впливати на неї.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів СБУ, ф.16, оп. 7, спр. 4, т. 001, 228 арк. 2. Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки. – К., 2006. – Т.І. – 920 с.; Т.ІІ – 804 с. 3. Народний комісаріат державної безпеки УРСР, НКДБ УРСР (рос. Комитет государственной безопасности УССР, КГБ УССР). – Режим доступу: <http://www.territoryterror.org.ua/uk/guide/terms-dictionary/details/?newsid=101>. 4. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали. У 2 кн. / І.Г. Білас – К.: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – 688 с. 5. Веденєєв Д.В. Релігійна ситуація в Україні в період Великої Вітчизняної війни та діяльність радянських органів державної безпеки по лінії православної церкви / Д.В. Веденєєв // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: Зб. наук. праць. – К., 2011. – С. 162–173. 6. Веденєєв Д. Чекисти-“релігіознавці”. – Режим доступу: <http://2010.orthodoxy.org.ua/node/7492>. 7. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) / Д.В. Веденєєв, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 2012. – Вип. 4 (№ 505). – С. 104–126. 8. Гуцал П. Репресії органів НКВС і НКДБ проти мирного населення на Тернопільщині (1944–1946 рр.) / П. Гуцал // Всеукраїнський науковий журнал “Мандривець”. – 2007. – № 6. – С. 26–33.

Иван Зуляк

АГЕНТУРНО-ОПЕРАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ II УПРАВЛЕНИЯ НКГБ УССР В 1946 Г.

В статье анализируется агентурно-оперативная деятельность II управления НКГБ УССР в январе 1946 г. Автором охарактеризованы основные направления работы, связанные с борьбой с римско-католическим и греко-католическим духовенством, протестантизмом. Исследовано механизм областных управлений НКГБ по расширению агентурной сети среди духовенства.

Ключевые слова: НКГБ УССР, II управление, агентурно-оперативная деятельность, агентура, духовенство.

Ivan Zulyak

INTELLIGENCE-OPERATIONAL ACTIVITIES II CONTROL SSR NKVD IN 1946

The article refers to the operations of the intelligence II control NKVD USSR in January 1946, the author describes his main activities associated with the fight with the Roman Catholic and Greek Catholic clergy Protestantism. The mechanism of regional offices to expand the NKVD intelligence network among the clergy.

Key words: NKVD USSR, II administration, intelligence, operations, agents, clergy.

УДК 94:61 (477) “1958/1964”

Олександр Гичка

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УРСР В КІНЦІ 50-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х РР. ХХ СТ.

У статті йдеться про медичне обслуговування сільського населення УРСР у кінці 50-х – у першій половині 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: УРСР, медичне обслуговування сільське населення, санітарно-просвітницька робота, профілактика захворювань.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям, умовам життя і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Роблячи акцент на соціальному її вимірі, на чинниках, що впливали на життя громадян важливим є розгляд історії охорони здоров'я країни. У цьому контексті актуальності набуває проблема медичного обслуговування серед сільського населення, як одного з напрямків роботи зі зниження захворюваності серед населення.

Слід відмітити, що в силу негативних впливів тоталітарної ідеології та методологічного догматизму, питання медичного обслуговування сільського населення у 50–60-х рр. ХХ ст. не